

LBRIS

We know
books

Colecția Literatură universală

Lector: Nicoleta Arsenie
Tehnoredactor: Carmen Dumitrescu
Coperta: Florin Afloarei

Editura Ideea Europeană
O.P. 22, C.P. 113, București, 014780
Tel./Fax.: 021-2125692; Tel.: 021-3106618
Comenzi carte prin poștă:
Tel.: 021-2125692
E-mail: office@ideeaeuropeana.ro
www.ideeaeuropeana.ro

© Editura Ideea Europeană

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
IANOȘI, ION

Dostoievski : tragedia subteranei / Ion Ianoși. - București : Ideea
Europeană, 2025
ISBN 978-630-333-059-4

821.161.1.09
929

ION IANOȘI

Dostoievski

Tragedia subteranei

București, 2025

Thomas Mann, structural mai degrabă tolstoian, nu s-a dezis nici de atașamentele sale („cu măsură”) dostoievskiene. Într-o epistolă târzie, compusă la Pacific Palisades, California, scriitorul enumeră „cele șase opere pe care le-aș lua cu mine ca lectură pe o insulă pustie”. Care? *Faust* de Goethe, un volum de Stifter, poate *Pietre multicolore*, dintre francezi probabil Flaubert, *Educația sentimentală* – dar la loc de cinste rușii, Turgheniev, *Părinți și copii*, Tolstoi, *Război și pace* și „fără îndoială ceva din Dostoievski, *Frații Karamazov* sau *Demonii*”. (Către Bernhard Boehnke, 20 februarie 1950)

Am parcurs câțiva autori – ruși, francezi, germani – care s-au reapelecat asupra „subteranei”. Prin Thomas Mann, m-am întors la Nietzsche. Există „dostoievski-eni infideli” și „nedostoievski-eni fideli”. Am pornit de la primii și am ajuns la ultimii. Există mulți scriitori și gânditori subsumabili unui grup ori celuilalt. Lipsesc creatori fascinați de către Dostoievski și alții care transferă atașamentul în polemică – eventual și câte unul care tocmai din pricina fascinației resimțite ajunge la o acerbă împotrivire. Multe din câte a făurit secolul al XX-lea ar putea fi raportate, *pro și contra*, la activitatea lui Feodor Mihailovici. Dar, potrivit cu finalul din *Crimă și pedeapsă*: „Aceasta ar putea fi tema unei noi povestiri – cea scrisă aici s-a sfârșit.”

Cuprins

Cuvânt înainte	5
Prolog. <i>Hamlet și Don Quijote</i>	15
De la „omul din subterană”	19
I. Crimă și pedeapsă	58
II. Idiotul	107
III. Demonii	179
IV. Adolescentul	249
V. Frații Karamazov	302
... la „omul ridicol”	381
Epilog. <i>Nihilism și ideal</i>	420
Ecouri și interferențe	427
1. Nietzsche	428
2. Șestov	452
3. Gide	473
4. Camus	507
5. Thomas Mann	536

Hamlet are descendenți sănătoși și morbizi. Diagnosticarea celor din urmă e o constantă obsesie a operei care ne preocupă. Dostoievski a înfățișat spiritul analitic dizolvant, egoismul, cinismul, răceala, scepticismul degradat în indiferentism. El a prezis pactul unui tip de intelectual din secolul următor cu diavolul. Eseul de față îi este consacrat, în principal, acestui „Hamlet” bolnav al epocii moderne – în prelungire, și contemporane –, fie iremediabil damnat, fie mântuit prin asumarea atitudinii câte unui (câte unei!) „Don Quijote”.

De la „omul din subterană”...

Coincidențele istorice pot avea valoare de simbol, cel puțin în ochii posterității, gata să reproiecteze, potențat, întretăierea unor evenimente. Istoria e jucăușă, nu haotică. Cele mai fanteziste potriveli își au tâlcul lor.

Anul 1864 a rânduit întâmplările parcă într-un lanț de replici. Proaspăta revistă „Epoha” își făcuse debutul prin strania povestire a redactorului său, *Însemnări din subterană*, publicată în numerele din ianuarie-februarie și din aprilie. În vreme ce abonații noii publicații se străduiau să priceapă subtilitățile textului polemic, într-una din piețele Petersburgului avea loc, la 19 mai, „execuția civilă” a unuia dintre capii revoltei sociale din 1860-1861, Nikolai Gavrilovici Cernîșevski, procedură umilitoare, premergătoare ocnei siberiene la care Dostoievski fusese supus cu cincisprezece ani în urmă. Noul exilat nu ajunsese încă în ținuturile asiatice îndepărtate, când în extremitatea Europei occidentale lua ființă, la 28 septembrie 1864, Asociația Internațională a Muncitorilor, întemeiată de Karl Marx – cel care mai târziu va încerca, fără succes, să faciliteze evadarea lui Cernîșevski din Siberia...

Tragicul și sublimul se pot întâlni diferit în viață și în artă. Romanul lui Cernîșevski *Ce-i de făcut?*, scris în temnița Fortăreței Petru și Pavel în așteptarea

condamnării și a deportării, este o carte visătoare, naivă în sens estetic, dar și în cel curent. Sublimului, visat alt fel în premergătoare și ulterioare romane dostoievskiene, *Însemnări din subterană* îi opun tragismul unei realități prozaice, lipsite de măreție.

Dostoievski se atașase el însuși de anumite așteptări descinse din epoca Luminilor. Ulterior, desprins de idealurile sale de tinerețe, el se angajează în polemici cu revoltați de tipul lui Cernișevski, în curând și cu revoluționari precum Marx. „Tot ce-i frumos și sublim”, deviza utopică a anilor patruzeci, o gravase în primele sale scrieri, povești triste despre oameni sărmani, animate de visul izbăvirii. Acest crez ostentativ iluzoriu, inspirat din înflăcăratul veac al XVIII-lea, asociat constant lui Friedrich Schiller, fusese idealul său, reafirmat spre mijlocul următorului secol, cu nuanțări și amendamente. „Schillerian” în atașamente¹, Dostoievski s-a întâlnit firesc cu Bielinski și s-a apropiat de cerul adeptilor lui Petrașevski. Urmarea se cunoaște: învinuit pentru crima de a fi citit celebra scrisoare către Gogol a celui dintâi la o întrunire a celor din urmă, Dostoievski, deși ajuns între timp scriitor cu oarecare renume, fusese

¹ „Pe Schiller l-am învățat pe de rost, vorbeam cu el, îl visam; socotesc că soarta n-a acționat niciodată mai bine în viața mea, ca atunci când a făcut să-l cunosc pe marele poet într-o atare perioadă a vieții mele /.../”, îi scria el fratelui său Mihail (S. 1 ianuarie 1840). *La moartea lui George Sand* (J. 1876, iunie, cap. I/I), un nume scump „pentru veacul nostru puternic, îngâmfat și în același timp bolnav, plin de idealuri neexplicate și de dorințe neimplinite”, va mărturisi încă o dată entuziasmul său pentru „idealiștii” „anilor patruzeci”, pentru „Schiller, l'ami de l'humanité”, chiar pentru „socialismul” autoarei romantice, întemeiat pe aspirațiile către perfecțiune și puritate, nu pe necesitățile noastre comune ca ale „furnicilor”. Iar câteva luni mai devreme: „Sunt un idealist incurabil; sunt în căutarea celor sfinte, le iubesc, inima-mi tânjește după ele, pentru că așa sunt eu făcut, fără cele sfinte nu pot trăi...” (J. 1876, februarie, cap. II/VI)

arestat, privat de toate drepturile și, după teribila farsă a execuției, suspendată în ultima clipă prin împărăteasca milă, deportat în Siberia, patru ani ca ocnaș și alți cinci în armată, la Semipalatinsk. Teribila încercare a zdruncinat din temelii nobila, dar plâpânda viziune a tinereții.

Criza sufletească s-a adâncit însă după eliberarea din armată, după întoarcerea în Rusia europeană, după reluarea activității literare și publicistice. Au concurat la această agravare și motive de ordin personal: crizele frecvente de epilepsie, descrise de atâtea ori în scrisori, dificultățile financiare, nereușita căsniciei, nu de mult frenetic dorită, cu Maria Dmitrievna, iar apoi năprasnică boală și moartea soției (data decesului, 15 aprilie 1864, înmulțește coincidențele), prietenia chinuitoare cu Apollinaria Suslova, prototip viu al viitoarelor eroine „infernale”, eșecul publicațiilor editate în colaborare cu fratele său Mihail, stins din viață în ziua de 10 iulie 1864, spre imensa durere a lui Feodor Mihailovici. Neîndoielnic, viața privată a scriitorului continua să fie chinuită, și stigmatele damnării n-au marcat-o poate niciodată mai adânc ca în anul publicării *Însemnărilor din subterană*. Și totuși, pentru ca să încifreze în această laconică povestire disperarea abisală, nemaiîntâlnită în literatura universală, nici în cea rusească, în ciuda unor puncte de comuniune nici în scrierile dostoievskiene premergătoare, nici măcar cu puțin timp înainte elaboratele *Amintiri din Casa morților* – pentru ca să producă acest salt din domeniul suferinței fizice în imperiul chinului metafizic, încercările personale aveau nevoie de amplificări istorice, nedreptățirile intime trebuiau implântate în climatul tragic propriu întregii epoci.

La întoarcerea sa din exil, Dostoievski regreta sincer juvenilele sale răzvrățiri politice, spera să le răscumpere

printr-o activitate închinată ordinii existente; în spiritul supunerii solicita clemența forurilor imperiale, dorea cu ardoare o renaștere sufletească în sânul obștii pravoslavnice. Dar în locul armoniei visate el a nimerit într-o viață mai haotică decât înainte, în care nici vorbă nu putea fi de pace lumească sau lăuntrică, o viață scuturată de convulsiuni, bătută de spaime și spasme. Criza se afla la ordinea zilei, pătrunsese peste tot, nu era chip s-o nesocotești. Cu atât mai puțin o putea ignora un seismograf avizat al zguduirilor existențiale. Dostoievski a trăit în epoca răsturnărilor moderne și le-a descris cu o pregnanță incomparabilă.

Și Dante, și Shakespeare, și Goethe contemplaseră moartea unor forme de viață vechi și nașterea altora noi, osândite tot la pierzanie. Explorarea cercurilor întunecate ale infernului în compania poetului bucolic, lamentațiile nefericiților Lear sau Timon, anii uceniciei lui Faust într-ale alchimiei mefistofelice ne familiarizaseră cu prăbușiri amare și îmbătătoare. Căderea îl întovărașise pe om în lunga-i peregrinare plină de ispite, colapsurile pândiseră și presupusele lui renașteri, chiar de la cea numită astfel. Niciând însă tragicianului modern nu-i fusese dat să transfigureze un mai sfâșietor spectacol decât cel desfășurat în aparent molcoma jumătate a doua de secol al XIX-lea din Rusia. Înainte nicicând nu i se înfățișase autorului dornic de a se exersa în genul tragic o cascadă mai asurzitoare a răsturnării fostelor valori, parcă o întunecare definitivă a orizontului, născătoare de fantasme eshatologice. Cel chemat decanta din tumultul haotic oratorii catarctice ale durerii.

„Priviți în jur: sângele curge gârlă, și încă zglobiu, de-ți vine a crede că-i șampanie. Iată tot secolul nostru, secolul al nouăsprezecelea /.../” Obsesia locuitorului „subteranei” o vor relua multe viitoare personaje,

de pildă Lebedev, tălmăcitorul guraliv al Apocalipsei, în *Idiotul*: „/.../ în secolul nostru, al viciilor și al căilor ferate /.../ nu mai există ideea care să lege inimile, totul s-a șubrezi, totul s-a moleșit, totul e putred! Suntem cu toții putrezi, cu toții, cu toții /.../”. [III, IV] Romancierul însuși atribuia dimensiuni apocaliptice ravagiilor fizice, morale, sociale, pricinuite de acest secol. În al șaptelea deceniu, Rusia abia pășise pe drumul noii civilizații, dar ascensiunea ei îl ilustra Occidentul printr-o istorie neagreată de omul din subterană și de creatorul său. „Iată-l pe Napoleon – și pe cel mare, și pe cel decum. Iată America de Nord – uniunea eternă a statelor. Iată, în sfârșit, caricaturalul Schleswig-Holstein... Ce-o fi împlânzit în noi civilizația?” Referirile îl vizează pe Napoleon al III-lea, devenit împărat al Franței în urma loviturii de stat din 2 decembrie 1851; războiul de secesiune din Statele Unite ale Americii început în 1861; conflictul Austriei și Prusiei cu Danemarca din 1863-1864 pentru stăpânirea ducatului Schleswig-Holstein. Tot atâtea evenimente violente, aflate sub zodia morții. De unde și concluzia povestitorului (secund): „cei mai rafinați vărsători de sânge sunt în genere niște domni dintre cei mai civilizați”.

Dostoievski a vizitat pentru întâia oară Occidentul – Germania, Franța, Italia, Elveția, Anglia – la scurt timp după întoarcerea sa din Siberia: în iunie-septembrie 1862. Cei nouă ani de domiciliu forțat erau proaspeți în memoria sa; și nimic n-ar fi fost mai firesc în situația călătorului împovărat de asemenea amintiri, decât gesticulația entuziastă, exclamația de admirație. Reacția a fost însă una contrară, exprimată prompt și cu brutalitate în fața lui N.N. Strahov: „îmi vine să fug de aici, din așa numita frumoasa depărtare” (parafrază după *Suflete moarte*, fragment folosit și de Bielinski

în amintita scrisoare despre Gogol), „Parisul e un oraș arhiplectisitor”, „francezul e liniștit, cinstit, politicos, dar fals și banii înseamnă pentru el totul. Niciun ideal”. (S. 26 iunie / 8 iulie 1862) Remarca din urmă ar putea servi drept moto la ascuțitele *Însemnări de iarnă despre impresii de vară*, apărute în revista „Vremia” exact cu un an înainte de *Însemnări din subterană*, cu care și comunică prin multiple vase.

„Niciun ideal” – iată rezumatul cel mai laconic al trăirilor lui Dostoievski în Franța lui Napoleon al III-lea, nu „cel mare”, ci „cel de-acum” (explicit admonestat de alții drept „cel mic”). Reeditarea diminuată a corsicanului domina o epocă întreagă, caracterizată prin două cuvinte: „*acalmie a ordinii*”. Paradoxal, Occidentul civilizată nu i se părea fostului deținut opus „Casei morților”. De altfel, în timp ce descria cumplitele încercări, *Amintiri din Casa morților* nu s-a vrut o carte iremediabil deznădăjduită. Condamnații săi nu pierduseră orice speranță, în destui dintre ei continua să pâlpaie flacăra unui crez viu. Infernul de acolo mai fusese și purgatoriu, el putea fi astfel privit în perspectiva veșnicei existențe umane, alcătuită din căderi și înălțări. Sau invers: însăși conștiința acestei perspective îi împrumutase trăsăturile intermediare ale purgatoriului și insuflase speranța înnoirii. *Însemnări de iarnă despre impresii de vară* descriu fapte mult mai banale, departe de a fi la prima vedere îngrozitoare, dar prin acumulare ele produc o stare de greață total dezolantă. Un lăcaș obișnuit, confortabil, singurul în care îți va fi dat să trăiești, dar care este absolut dezagreabil, subiectiv poate ajunge mai greu de suportat decât „Casa morților”, închisoarea ce nu cunoaște și nici nu dorește să recunoască fardurile înșelătoare. Impresiile occidentale de călătorie leagă astfel două opere fundamentale din etapa premergătoare

marilor romane, facilitează trecerea din propriu-zisa „Casă a morților” în ipostaza „subterană”, cea abstract și cuprinzător filosofică.

Baal și *Eseu asupra burghezului francez* sunt titluri de capitole [V și VI] ce se explică reciproc. Autorul nu a urmărit să expună cronologic și sistematic cele văzute, ci a selectat fapte șocante și a desprins sensul lor ultim. Relațiile anormale dintre părinți și copii, dintre bărbați și femei, prostituția deschisă și cea nemărturisită generalizată, substratul mincinos al frazeologiei despre libertate, egalitate, fraternitate, comedia politicianismului corupt, ilegalitatea furtului mărunț, din nevoie, și consfințirea hoției pe scară largă de înseși principiile sacrosancte ale societății – sunt numai câteva dintre temele expuse. Pentru Dostoievski, burghezul este moralizator și imoral, gata de sforăitoare declarații pentru a-și masca lipsa de scrupule. Melodramatic à la Ponsard, Augier ori Sardou (la ale căror producții dramatice se fac aluzii pe parcurs), el este înainte de toate crud, insensibil, cinic, preocupat numai de propria-i persoană, minusculă în fapt, dar hipertrofiată cosmic.

Însemnări de iarnă despre impresii de vară conturează câteva teme ulterior constante. „Un om fără un milion nu este acela care face tot ce dorește, ci acela cu care se face tot ce se dorește.” (Milionul va fi obsesia adolescentului Arkadi Dolgoruki.) „Oare de ce printre burghezi sunt atâtia lachei, și încă cu o înfățișare atât de nobilă? /.../ Slugărnicia se strecoară în firea burghezului din ce în ce mai mult și este considerată din ce în ce mai mult o virtute. Așa și trebuie să fie în orânduirea actuală a lucrurilor. Este o consecință firească.” (Suflet de lacheu va avea Piotr Petrovici Lujin, bătrânul și tânărul Verhovenski, lacheu la propriu și la figurat va fi Smerdeakov.) „/.../ omul din Apus este lipsit de

principiul frăției și, dimpotrivă, este însuflețit de principiul individual, care caută neîncetat să se izoleze, care își reclamă drepturile cu spada în mână.” (Și această idee va fi constant abordată în *Jurnalul unui scriitor*.)

Toate aceste trăsături își găsesc expresia lor finală în formula individualismului radical, în exclamația pe care Dostoievski o va reproduce de acum înainte pentru a indica viciul cel mai caracteristic al timpului său și cel mai detestat de el: „*Après moi le déluge!*” E deviza de bază pentru omul din subterană. Multe detalii reluate cu bună știință de autor probează similitudinea împrejurărilor: motivul rousseauian, ușor modificat, „*L’homme de la nature et de la vérité*”, simbolul furnicarului sau al palatului de cleștar. Dar identificarea din urmă are darul de a scoate în evidență în demonstrația autorului un mecanism specific, întâlnit pentru întâia oară tocmai în caracterizarea subteranei – voita și programatica suprapunere a unor adrese îndeobște considerate polare, pe care o deconspiră clar folosirea *acelorași* simboluri.

Palatul de cleștar din *Însemnări de iarnă despre impresii de vară* este edificiul londonez, construit din sticlă și fier, pentru Expoziția industrială mondială. Deschisă în 1862, expoziția îi amintea vizitatorului rus de Babilon și de proorocirile Apocalipsei. Imaginea palatului era concretă în primă instanță, se înscria în peisajul londonez, cu Tamisa infectată și comerțul mondial din City, și împlinea „această dezordine aparentă, care, în fond, este ordinea burgheză la superlativ”. *Însemnări din subterană* aminteau și ele de o lume ce-și va dura „palatul de cleștar”, numai că de data aceasta erau vizate ideile utopice despre un viitor fericit al omenirii, în mod particular cel de-al patrulea vis al Verei Pavlovna din romanul lui Cernîșevski *Ce-i de făcut?* Aluziile personalului au această țintă: „Domniile voastre credeți în

edificiul de cleștar pe veci indestructibil /.../. Mie, însă, poate chiar de-aceea îmi inspiră teamă edificiul dumneavoastră: pentru că-i de cleștar, pentru că-i pe veci indestructibil și pentru că n-o să-l pot lua peste picior nici măcar pe furiș.” „Palatul” e substituit astfel unui ideal socialist, căruia eroul antierotic îi opune „cotetul” său mizer, dar liber, croit pe măsura individului uman și nu a „onorabilelor furnici”, ocupate și ele cu ridicarea unor edificii pe veci indestructibile. De furnici și furnicare aminteau și *Însemnări de iarnă...*, într-un context polemic cu fourrieriștii; dar și Babilonul londonez era caracterizat ca „furnicar”.

Simbolul palatului de cleștar ne introduce în viziunea socială dostoievskiană. Artistul-gânditor a înfierat inumanitatea prezentă burgheză laolaltă cu proiectatul viitor socialist. În ochii lui Dostoievski, „burghezismul” este și rămâne² o constantă a deformărilor moderne, dar eticheta și chiar conținutul efectiv el le atribuie în egală măsură socialiștilor timpului său, în cele din urmă învățaturii socialiste ca atare. Doar în aparență paradoxală, de fapt conformă cu viziunea lui privitoare la destinul specific al Rusiei, starea de lucruri din Occident îi întărește convingerile antisocialiste, cele văzute la Paris și Londra îl întărește mai degrabă împotriva lui Cernîșevski. *Însemnări din subterană* exprimă tocmai neaderența violentă, generalizată în antinomia ei, la forțele diverse ce se constituiau și se înfruntau pe ruinele

² În *Jurnalul* anului 1877 întâlnim formulări tăioase, precum aceasta: „/.../ la urma urmei, îndelungata pace burgheză generează ca singură, aproape totdeauna, nevoia de război, o extrage din interiorul său ca pe o consecință jalnică, dar nu în numele unui țel măreț și drept, demn de o națiune mare, ci pentru niște oarecare mizerabile interese de bursă, pentru piețe noi, necesare exploatareilor, pentru dobândirea mai multor sclavi, de care au nevoie posesorii sacilor de aur /.../.” (*J.* 1877, aprilie, I/III)